

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 261

BÜYÜK TÜRK BİLGİNİ
İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE MÂTÜRÎDİLİK

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

22 - 24 Mayıs 2009 İstanbul

İstanbul 2012

27. TEBLİĞ

**MÂTÜRÎDIYYE DOKTRİNİNİN ÖZBEKİSTAN'DA ARAŞTIRILMASI:
PROBLEMLER ve ÇÖZÜMLER****Dr. Shovosil Ziyodov**Historian of Religions and Manuscripts, Beruni Institute for Oriental Studies
Academy of Sciences of Tashkent/Uzbekistan/Taşkent-ÖZBEKİSTAN

Herkesin bildiği gibi, Sovyet rejimi döneminde Orta Asya devletlerinde İslâm dini ve onun ilmî mânevî mirasına yönelik münasebetler tamamen farklı olmuştur. SSCB'de iktidar olan komünist partisinin liderleri, halkın beynine girmede en büyük rakip olarak din ehlini görmekteydiler. Parti liderleri, kendi faaliyetleri esnasında dini aşağılamak, din adamlarını yok etmek ve kalan din adamlarını da ele almak için en sert tedbirleri uygulamışlardır. Din konusu, yapay bir şekilde ideolojik mücadelenin çok önemli cephelerinden biri haline dönüştürülmüştü. İslâm dininin on binlerce itibarlı âlimi öldürüldü. Binlerce cami ve yüzlerce medrese bozuldu. Aslında bu mimarî eserlerin çoğu, bizim halkımız için ayrıca insanlığın gelişmesi için son derece önemli birer değer idi. Din adamlarının çoğunluğu da 1990'ların ortalarına kadar Kur'ân'dan tam anlamıyla yararlanamamışlardır.

Yukarıda belirtilen sebepler dolayısıyla, Orta Asya'da dinî bilgi ve oluşumlar yasaklandığı için tüm Sovyet Cumhuriyetlerinde gerçek anlamda İslâm bilim adamları son derece az kalmıştı. Bunun sonucunda her türlü hurâfeler, yanlış uygulamalar ve bazen de câhilâne örf-âdetler baş gösterdi. Ayrıca İslâm dini konusunda her şeyi bildiğini iddia eden "yarım molla"ların sayısı da artmıştır.

Bağımsızlıktan sonra dinî eğitim sistemi radikal bir şekilde yeni aşamaya geçti. Özbekistan'da din uzmanları yetiştiren bir çok eğitim kurumu kendi faaliyetlerini yeniden başlattı veya yeni eğitim kurumları teşkil edildi. Bununla birlikte Taşkent şehrinin dışındaki çoğu illerde de özel orta eğitim veren İslâmî Eğitim Kurumları oluşturuldu. Başlangıçta bu tür kurumlar biraz düzensiz faaliyet gösterdiler. Bazı yerlerde Özbekistan Diyanet İşlerine bağlı din okullarının dışında bağımsız olarak faaliyet gösteren medreselerin sayısı da arttı. Bu süreç özellikle aşağıda gösterilen iki şekilde gerçekleşti:

1. Önceleri evlerde, çeşitli gizli yerlerde yasadışı olarak yürütülen dinî eğitim, artık cami ve medreselere taşındı ve yasallık kazandı;

2. Bazı ülke Müslümanları, özellikle bazı Arap ülkelerindeki kötü niyetli guruplar kendi ideolojik fikir ve düşüncelerini Özbekistan'a getirdiler, bu ülkede kendilerine radikal taraftarlar toplamaya çalıştılar.

Özbekistan halkı yetmiş senelik boşluktan sonra dinî bilimlere susamıştı ve dinî eğitim almaya son derece eğilimli olduğu da açıkça görülmekte idi. Bunun sonucunda ülkemiz sınırları içerisinde faaliyet yürütmekte olan dinî eğitim kurumlarının sayısı 100'ü geçmişti. Bu tür eğitim kurumlarını da üç kategoride inceleyebiliriz:

1. Özbekistan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olan ve hâlâ resmî olarak faaliyette olan dinî eğitim kurumları vardır. Taşkent İslâm Üniversitesi ve ikisi kadınlara ait olmak üzere toplam 10 adet medrese günümüzde faaliyet göstermektedir.

2. Ülkemizin Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olsa da eğitim şartları ve seviyeleri belirlenen taleplere uygun olmadığından dolayı 1998 senesinde kapatılan medreseler.

3. Diyanet İşleri Başkanlığı'na resmen bağlı olmayan, şahıslar tarafından bireysel olarak açılan, izin belgeleri resmî olmamasına rağmen faaliyet gösteren ve 1998 senesinde Özbekistan Adalet Bakanlığı'nda kaydı olmadığı için kapatılan medreseler.

Özbekistan Cumhuriyeti bağımsız olduktan sonra kendi millî dinî değerlerini yeniden canlandırmak amacıyla, geçmişte emeği ve eserleriyle İslâm dininin çeşitli alanlarında sayısız eserler yazan bilim adamlarının hayatlarını ve ilmî miraslarını öğrenmeyi en güncel konulardan biri haline getirmiştir. Millî duyguları canlandırma çok geniş ve derin bir târihî süreç olmakla birlikte, halkımızın hem ekonomisini, siyasî faaliyetlerini, mânevîyatını, fen- bilimini, dilini, tarihini, örf-âdetlerini, mesleğini, mimarî kültürünü ve hem de insanların gelişmesi için gereken tüm meseleleri kendi içinde barındırır.

Millî yenilenme uzun müddet devam edecek ve nice yılları içine alacak çetrefillî bir süreçtir. Bu yöndeki en önemli aşama insan faktörüne ve onun mânevî değerlerine yönelik olan olumlu münasebetlerdir. Doğal olarak, araştırma ve incelemelerde değerlerimizin tarihini öğrenmek de ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü çok zengin olan millî değerlerimizin tarihini öğrenmeden, onların bugünkü durumunu analiz etmek ve bunların geleceği hakkında düşünmek oldukça zor olsa gerek. Bununla birlikte büyük bilim adamlarının hayatını ve onların mânevî miraslarını öğrenmek ve araştırmak, ülkelerimizde son derece revaçta olan bir olgudur.

Bu tür araştırmalar bir yandan kâmil insanları yetiştirmek için, öte yünden onlarda sağlıklı dinî düşüncüyü şekillendirmek için oldukça önemlidir. İslâm dininin akidelerini öğreten Kelâm biliminin ortaya çıkışı ve bu ilmin gelişme süreci, ayrıca Mâverâünnehir’de yaşayan kelâmcıların hayatı ve eserleri hakkında yeterince güncel araştırmalar yapıldığını iddia etmek son derece yanlıştır. Dinî akide konularını ilmî ölçülerde öğrenmek, Orta Asya ülkeleri için büyük önem taşıyan problemlerden birisidir.

Mâverâünnehir bölgesinde Kelâm biliminin gelişmesine büyük katkı yapan âlimlerden biri Ebû Mansûr Mâtürîdî (ö. 333/944) olmuştur. Onun yaşadığı devirde (9. yüzyılın sonu-10. yüzyılın birinci yarısı) Müslüman bölgelerde çeşitli gurup ve fırkaların sayısı artmış durumda idi. Bu durum iman ve itikad konularında bir sürü ihtilâf ve çelişkileri beraberinde getirmişti. Bu tür guruplardan birisi Mu‘tezile olup, bu gurup dinî akidelerin yorumunda Kur’ân ve hadis gibi naklî delillerden daha çok aklî delilleri esas almışlardı. Bunun sonucunda Selef ve hadis ehli arasında kelâm ilmine karşı eleştirel tepkiler ortaya çıkmaya başladı. İşte tam bu devirde kelâm biliminin ünlü âlimi Mâtürîdî ortaya çıktı ve o günün ihtilâflı akide mes’elelerini ilmî ölçülerde yorumlayarak bu ilme kendi payını katmıştı. Böylece Mâtürîdî, Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe’nin (699-767) görüşlerini esas alarak kendine özgü kelâm ekolünü kurdu. Ancak Mâtürîdî’nin ölümünden sonra Mâverâünnehir’de bu ekolün otoritesi zayıflamaya başladı. Bu yüzden İmâm Mâtürîdî’den sonra bu bölgede onun teorilerini doğru bir şekilde yorumlayıp yayacak hem de çeşitli muhâlif fikir ve eleştirilerden koruyacak bir guruba ihtiyaç hissedildi.

O devirde Mâverâünnehir bölgesinde ilâhiyât konusunda pek çok mes’ele ortaya çıkmış bulunuyordu. Çünkü bu bölgedeki Türk ve Soğd kökenli halk, İslâmî hüküm ve kanunların uygulanmasına hazır değildi. Bu durum ise ister-istemez belli bölgelerde bazı isyanların çıkmasına sebep oldu. Yukarıdaki sebepler dolayısıyla bölgede sayısız dinî gelenek ve düşüncelerin ortaya çıkmasına uygun bir ortam vardı ve böylece sayısız dinî guruplar ortaya çıkmış oldu.

İşte bu ortamda Mâtürîdî’nin doktrinini detaylı bir şekilde inceleyen ve bu doktrin mähîyetini derinden bilen Ebü’l-Yüsr el-Pezdevî (ö.1099), Ebü’l-Mu‘în en-Nesefî (ö. 1114), es-Seffâr el-Burahî (ö. 1134), Ebû Hafs en-Nesefî (ö.1142), Ali b. Osmân el-Ôşî (ö. 1173), Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 1184), Ömer el-Hanefî (ö.1200) gibi âlimler, Mâtürîdî akadini geliştirerek bu ekolün devam etmesini sağladılar.

Mâverâünnehir’deki Kelâm okulunun şekillenmesinde ve gelişmesinde Semerkand bilim muhiti ayrı bir önem taşır. Bu kelâm okulunun gelişme sürecini aşağıda görüldüğü üzere üç devirde inceleyebiliriz: Mâtürîdî’ye kadar olan devir (IX) Mâtürîdî ve onun halefi devri (X) Yeniden Canlanma devri (XI-XII).

Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye kadar olan bu zaman diliminde yapılan ilmfî araştırmalar ve ilahiyat teorilerindeki tederfî gelişme "Tevhid" esasında olmuştur. Bu tür araştırmalar Orta Asya'da Kelâm konularının derinlemesine öğrenilmesine yol açtı. Ancak söylenmesi gereken bir husus, Mâtürîdî okulunun ortaya çıkmasına sebep olan Semerkant'ın dinî ortamı hiç belirtilmemiştir. Ayrıca Semerkant'taki sosyo-politik durumlar hakkında bilgi veren önemli kaynaklar da araştırılmamıştır. Biz çalışmalarımızda İmâm Mâtürîdî ve ondan sonraki devre ait olan târihî kaynakları araştırmayı da ön plana koyduk.¹³⁰⁸ Kaynaklara örnek olarak Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) "*Kitâb el-Kand fi zikri 'ulemâ-i Semerkand*"; Ebû Tâhirhoca'nın *Semeriyye*; Ali b. Yahyâ ez-Zandavsatî'nin *Kitâbü'r-Ravdatü'l-'ulemâ'*, Memûn el Keşşî'nin *Mecmû el-Havâdis ve'n-Nevâzil* (Türkiye nüshası), Seffâr el-Burâhî'nin *Risâle-i Fikh Mesâil Süila 'anhâ eş-Şeyh es-Saffâr fe ecâbe 'anhâ* (Fransa nüshası) gibi örnekler araştırmacılarından dikkatinden kaçmıştır. Biz araştırmalarımızda bu konuya dikkat ederek yukarıdaki kaynaklardan da istifade ettik.

Avrupa ve Türkiye'deki bilim adamları¹³⁰⁹ tarafından kelâm henüz tarihine ait bir dizi araştırma yapılmış olsa da, Orta Asya'da bu alanda henüz yeterince araştırmaların yapıldığı söylenemez. İlkönce 2000 senesinde Ulrich Rudolph'un Mâtürîdî bilim mirasına ait araştırmasının Rus ve Özbek diline tercüme edilmesi¹³¹⁰ kelâm alanında Özbek araştırmacılara önemli bir sâik olmakla birlikte, diğer yönden 2000 senesinde Mâtürîdî doğum yıldönümünün 1130 senesinin Özbekistan'da geniş çapta kutlanması Mâtürîdî'ye karşı yeni bir merak

1308 Ş. Ziyadov, *Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin yazma mirası ve onun "Te'vilât" eseri*, Doktora tezi, Taşkent, 2003.

1309 Brockelmann C., *Geschichte der arabischen Litteratur*: T. I-II. – Weimar-Berlin: 1898. Madelung W., *The Spread of Mâturidism and the Turks* // Actas IV Congresso de Estudos Arabes Islâmicos. Coimbra-Lisboa. 1 a 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971. – B. 109-168; Madelung W., "Abu l-Mu'în al-Nasafî and Ash'arî Theology" // *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*, Vol. II: "The Sultan's Turret": *Studies in Persian and Turkish Culture* / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – B. 318-330. Gutz M., "Mâtürîdî und sein Kitâb Ta'wilât al-Qur'ân" // *Der Islam*. – 1965. – № 41. – 79 6. Schacht J., "An Early Murci'ite Treatise: The Kitâb al-Âlim wa-l-muta'llim" // *Oriens*. – 1964. – № 17. – B. 96-117. Gimaret D., *Théories de l'acte humain en théologie musulmane*. – Paris: 1980. – 263 6. Gardet L., *Introduction a la théologie musulmane*. – Paris: 1970. – 132 6. Bilhan S., *Les juristes hanafites de l'Asie centrale a l'époque des Qarahnides*. – Paris: 1973. – 68 6. Allard M., *Le problème des attributs divins dans la doctrine d'al-'Arî et de ses premiers grands disciples*. – Beyrut: 1965. – 632 6.

1310 Rudolph U., *Al-Mâturîdî und die sunnitische Theologie in Samarkand*. – Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.

uyandırmış oldu. O zamana kadar Özbekistan'daki medrese hocalarının, medresede eğitim gören büyük âlimlerin, hatta cami imamlarının dahi bu konuda herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları ortaya çıktı. Ancak bu âlim ve imamlar da Mâtürîdî akadini "İmâm Azam Ebû Hanîfe Akâidi" veya "Ehl-i Sünne ve'l-Cemaa Akâidi" olarak biliyorlardı.

Bu tarihten sonraki 7-8 yıl içinde Özbekistan'da Kelâm tarihi, özellikle Mâtürîdî Akâidi alanında A. K. Mü'minov¹³¹¹, Ş. Y. Ziyadov¹³¹², S. S. Akilov¹³¹³ vs. diğer bilim adamları tarafından çeşitli araştırmalar yapıldı.

Günümüzde halkımızın İslâm dinini yeniden öğrenmeye başladığı bir dönemde (reİslâmization), iman ve akide konusunda bir dizi sorun ve ihtilâf ortaya çıkmaya başladı. Çünkü Avrupa'daki şarkiyatçı bilim adamları kelâm ilmini bir sosyal alan gibi araştırmışlar, bu durum ise Özbekistanlı araştırmacıların önünde iki çeşit sorun çıkarmıştı:

Birincisi kelâm ilminin Mâverâünnehir'de oluşması, onun özellikleri ve bu alanda öne çıkmış olan bilim adamlarının ilmî mirasını öğrenmek ve bu öğrendikleri değerleri hayatta uygulamaları güncel görevlerden birisidir. Çünkü vicdan özgürlüğüne yeni kavuşmuş olan sade halk şöyle dursun, din adamları ve imamların dahi kelâm bilim hakkındaki bilgileri son derece azdır. Ayrıca kelâm bilimi tarihi ve Mâverâünnehir'deki gelişme süreci hakkında ne Özbekistan'da, ne de Orta Asya'da yakın tarihe kadar hiçbir ilmî araştırma yapılmamıştı. Hattâ Sovyet döneminde dinî eğitim veren medreselerde Akide ve kelâm dersleri olarak Ebû Hanîfe'nin (80-150/699-767) "*el-Fıkhu'l-Ekber*" ve Ebû Hafs en-Neseî'nin (ö.1142) "*Akâidu'n-Neseî*" eserlerinin şerhleri öğretilmekte idi. Günümüzde de Özbekistan içerisindeki medreselerde akide ve kelâm derslerinde yine yukarıdaki eserler esas alınmaktadır.

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bulunan İslâm Üniversitesi'nde birkaç yıldan beri "Staj ve uzmanları yeniden hazırlamak" imamlara ve medrese öğretmenlerine "Mâtürîdî ekolünün tarihi" alanında dersler verilmektedir. Kendi tecrübelerime dayanarak şunu ifade etmek isterim ki, yerel imam ve medrese öğretmenlerinin çoğunluğu İmâm Mâtürîdî ve Eş'arî ile onların ekolleri hakkında hiçbir bilgiye sahip değiller. Onlar kelâm ve akide bilimi dendiğinde sadece dar

1311 Муминов. А. Роль и место ханафитских 'уламā' в жизни городов Центрального Маваараннахра (II-VII/VIII-XIII вв.): Дис. док. ист. наук. - Т.: Каб. Мин. Р. Уз. ТИУ, 2003.

1312 Ş. Ziyadov, *Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin yazma mirası ve onun "Te'vilat" eseri*, Doktora tezi, Taşkent, 2003.

1313 S. Akilov, *Ebu'l-Mu'in Neseî'nin Mâtürîdî akaidine katkısı* (Tebşiratu'l-Edille bağlamında), Taşkent İslâm Üniversitesi, Taşkent, 2005

anlamdaki (Allah'ın zâtı-sıfâtı, kaza-kader) bilgiye sahipler. Çünkü onlar kelâm bilimi alanları konusunda “*el-Fıkhu'l-Ekber*”deki kısıtlı konularla sınırlandırılmıştır. Bu anlamda “*Kitâbü't-Tevhîd*” eserinden yararlanılarak Mâtürîdî'nin bilgi kuramı, âlemin yaratılışı, nübüvvet gibi konular öğrenilebilir. Ulrich Rudolf da Mâverâünnehir'deki ilk Hanefî-ilâhiyat eserleri arasında “*Kitâbü't-Tevhîd*”deki konular daha ayrıntılı işlendiğine işaret etmektedir.¹³¹⁴

Küresel iletişimin son derece geliştiği günümüzde Müslüman olmayan ülkelerle sıkı ilişki içine girildiği anlar, bilim adamlarının önüne büyük sorunları ve görevleri beraberinde getirmektedir. Çünkü Orta Asya'da yeniden İslâmlaşma süreci (re-İslâmization) topluma, devlete ve Müslümanların kendilerine bile büyük sorunlar doğurmaktadır. En önemli sorun ise bu İslâmlaşma süreci genelde kapalı bir şekilde gerçekleşmektedir. Çünkü İslâmlaşma süreci demek dini doğru bir şekilde yeniden öğrenmek değildir. “Yeni Müslümanlar”ın radikal ruhlu anlayışları sadece dünyevî konulara değil, aynı zamanda saf İslâm itikâdî anlayışlarına da terstir. Buradaki en önemli sorunlar bazı akidevî konularla (iman, mü'min kâfir, âhiret, tevhid, kazâ-kader) ilgilidir.

Bu durum yakın geçmişimizde hangi sorunların ortaya çıkarttığını gördük. Zâten “Gerçek İslâm” veya “Temiz İslâm” konseptiyonu çerçevesinde yapılan tartışma ve çelişkiler birkaç yüzyıldan günümüze kadar devam etmektedir.

Bununla birlikte yerli din adamları arasında kelâm bilimine karşı münasebetin çeşitli olması da ülkede bu alanın iyice bilinmediğini göstermektedir.

Bunun örneğini “Yeniden Yapılanma” (perestrojka) ve Özbekistan bağımsızlığının ilk yıllarında “Ehl-i Re'y”, “Ehl-i Hadis” ve “Ehl-i Kur'ân” niteliğinde Muhammed Hindistânî (1892-1989) ve onun öğrencileri olan Abduveli Kârî (doğ.1950) veya Rahmetullah Âlim (1950-1981) arasındaki tartışmalarda görebiliriz.¹³¹⁵ Ayrıca bağımsızlıktan sonra ortaya çıkan “Ekramîler” ve “Marifetçiler” gibi gurupları da gösterebiliriz.

Ülkemizde yeni ortaya çıkan “Selefler” grubu, Suudi Arabistan âlimlerinden¹³¹⁶ etkilenecek aklî delile karşı çıktılar ve kelâm bilimini inkâr et-

1314 Rudolph U., *Al-Mâtürîdî und die sunnitische Theologie in Samarkand.* – Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.

1315 Bkz: *Disputes on Muslim Authority in Central Asia (20th Century): Critical Editions and Source Studies.* Edited by Bakhtiyar M. Babajanov, Ashirbek K. Muminov, Anke von Kügelgen. Almaty: Daik-Press, 2007.

1316 Ahmed b. Abdullah b. Dahil el-Lahibi el-Hazbi, *el-Mâtürîdiyye: dirâsatan ve takvîman*, Riyad, Darû'l-Âsima, 1992.

mektedirler. Sonuçta din âlimleri arasında da bu alanda çelişkiler ortaya çıkmaktadır. Bu sorunların hepsi göstermektedir ki, Mâtürîdîlik ülkemizde doğrudürüst öğrenilmemiştir.

Din adamları yukarıda belirttiğimiz konsepsiyon çerçevesinde fikir yürütürler. Bilindiği gibi, herhangi bir gerçeğin mâhiyetini anlamak için onun önceki tarihi gerçekliğini öğrenmek lâzım. Bu yolla ancak içerik öğrenilebilir.

Mâtürîdî Akâidi, rasyonel özelliği ile hoşgörü yönünden büyük öneme sahiptir. İnsanın kamil Müslüman olabilmesi ve âhirette rahata kavuşabilmesi için ortaçağlardaki ideolojik gayelerin (cihâd, İslâmî düzen, halifelik) mecbûrî olmadığını bu ekolde bulabilmekteyiz.

İşbu ekolün derinden öğrenilmesi ve incelenmesi, Orta Asya ülkelerinde demokratik-hukukî anayasal düzenin oturtulması sürecinde ve halklara İslâm dininin asıl mahiyetini doğru bir şekilde ulaştırılmasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Orta Asya'da son dönemlerde ortaya çıkan "Hizbüt-Tahrîr", "Ekramîler" gibi değişik itikâda sahip olan gurupların asıl amaçlarının ifşâ edilmesine ve burada yaşamakta olan halkların bu tür radikal guruplara karşı uyarılmasına büyük hizmet sunacaktır.

Taşkent'te İslâm Üniversitesi'nin açılmasıyla İslâm Bilim Tarihine ait bir dizi araştırma-yapılmaya başlandı. Özellikle Hanefî mezhebi ve Mâtürîdî ekolü temsilcilerinin hayatı ve eserlerini öğrenme konusu ivme kazandı. Bunlara örnek olarak aşağıdaki master ve doktora tezlerini, monografi ve risâleleri, ilmî ve sosyal makaleleri gösterebiliriz:

Master ve Doktora Tezleri

Bu konuda İslâmbilimci âlim Âşirbek Muminov'un katkıları büyük olup, bu yöndeki çalışmaların seçilmesinde ve öğrenilmesinde onun yönlendirmeleri büyük önem taşımaktadır. Bir çok araştırmaya danışmanlık yapan bu bilim adamının doktora tezi 2003 yılında "*Hanefî Âlimlerinin Mâveraünnehir'deki Yeri ve Rolü* (II-VII/VIII-XIII yy.)"¹³¹⁷ adıyla yayımlandı. Bu eser, alanın araştırmacıları için temel kaynak, başka bir tabirle bir ansiklopedi gibi hizmet etmektedir.

Günümüzde Taşkent İslâm Üniversitesi, Orta Asya'da Hanefî mezhebinin akidelerini öğreten esas merkez seviyesine yükselmektedir. İmâm Mâtürîdî ve temsilcileri konusundaki araştırmalar Muminov ve onun öğrencileri tarafından

1317 A. Muminov, *Hanefî âlimlerinin Mâveraünnehir kentlerindeki yeri ve rolü* (II-VII/VIII-XIII yy.), Doktora tezi, Taşkent, 2003

gerçekleştirilmektedir. Mâtürîdî konusundaki ilk akademik araştırma, bu tebliğin sahibi tarafından yapılan “*Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin yazma mirası ve onun 'Te'vilât' eseri*”¹³¹⁸, adlı doktora tezidir.

Yanında Mâtürîdî itikâdı alanında bir dizi makale de neşredildi. Bu makaleler de ülkemizde Mâtürîdî kelâmının tanıtılmasına vesile olmaktadır.¹³¹⁹

Mâtürîdî kelâm ekolünün temsilcileri ile birlikte Hanefî mezhebi âlimlerinin ilmî miraslarını, yani kelâm, fıkıh, tefsir ve hadis ilimlerine ait eserleri öğrenme yolunda aşağıda gösterilen çalışmalar bu faaliyete kazandırmış durumdadır.

1) Muzaffer Kamilov, “*Mâverâünnehir'de fıkıh ilminin gelişmesinde Alâüddin es-Semerkandî'nin yeri ve "Tuhfetü'l-Fukahâ" eserinin önemi*”¹³²⁰ adlı doktora tezini savunmuştur (2000). Kamilov, bu konuda bir dizi makalenin ve bir âdet monografi eserinin sahibidir. Ancak bugüne kadar ‘Alâüddin es-Semerkandî tarafından yazılan ve Mâtürîdî kelâmına ait önemli kaynak sayılan “*Şerhü Te'vilâti Ehli's-Sünne*” eseri daha yayımlanmadı.

2) Durbek Rahimcanov, “*VIII-XII yüzyıllarda Semerkant'ta Hadis Biliminin Gelişmesi (Ebû Hafs Ömer en-Neseî'nin "Kitâb el-Kand fî Marifet 'ulama' Samarkand" adlı bağlamında)*”¹³²¹ adlı doktora tezini 2003 senesinde savundu. Dur-

1318 Ş. Ziyadov, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin mirası ve onun 'Te'vilât' eseri*, doktora tezi, Taşkent, 2003, s. 21

1319 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin ‘Te'vilât’ eseri hakkındaki yeni bilgiler, *Şarkiyat*, – 1999. –№ 9. –s. 66-73; *Mâtürîdî'nin Hayatı ve Mirası*, Taşkent, 2000 s. 27; Bu konuya önceki çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Bkz. “Ebû Mansûr el- Mâtürîdî'ye nispet edilen eserlerin Taşkent yazmaları ve Mâtürîdî üzerine yapılan bazı araştırmalar” // *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik / Tarihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâtürîdîlik Mezhebi*. Haz. Sönmez Kutlu. Ankara 2003. s. 271-281. Daha sonra bu konu üzerine birkaç makale daha yayımlandı. Örneğin: Несколько слов о списках произведения ошского ученого XII века Сиридж ад-дина ‘Али б. ‘Усман ал-Уши, хранящихся в Ташкенте// Вестник Ошского Государственного Университета. Специальный выпуск. Ислам в Центральной Азии. Материалы международной научной конференции посвященному году «Социальной мобилизации и добросовестного управления» и 10 летю теологического факультета. Ош. 2004. стр. 229-230; Ziyadov Ş., “Ebû Hafis en-Neseî'nin Şarkiyat Enstitüsü Elyazmalar Kütüphanesi'ndeki eserleri ve ‘Akaidü'n-Neseî' eseri””, *Neseî kentinin dünya medeniyeti tarihindeki yeri*. Neseî kentinin 2700. yıldönümüne yönelik yapılan uluslar arası ilmi konferans materyalleri, Taşkent-Karşı, Fan neşriyatı, 2006, s. 221-226; “Ebû Mansûr Mâtürîdî”, *Cennet Mekân dergisi*, Ağustos 2007, Taşkent, s. 26-30.

1320 Комилов М. Мовароуннахр фикх илми ривожиди Алоуддин ас-Самаркандийнинг ўрни ва «Тухфат ал-фуқоҳо» асарининг аҳамияти: тарих фанлари номзодлик диссертацияси автореферати. Т.: Тошкент ислом университети, 2000. 26 б.

1321 Рахимджанов Д. VIII-XII асрларда Самаркандда хадис илми тараққиёти (Абу Хафс ан-

bek Rahimcanov de bir dizi makalelerin yazarıdır. Bildiğimiz kadarıyla Ebû Hafs en-Neseфі'ye ait bir dizi eserler mevcut olup, hala yayımlanmamıştır.

Ebû Hafs en-Neseфі'nin Tefsir bilimine ait “*et-Teysîr fi't-Tefsîr*” adlı eseri hâlâ neşredilmemiş durumda. Bu eserde Neseфі, üstadı olan Mâtürîdî'den alıntılar ve iktibas yaptığını görmek mümkündür. Özbekistan Bilimler Akademisi el yazmalar fonunda bu eserin 8 nüshası mevcuttur.¹³²² Ayrıca Bîrûnî adındaki Şarkiyat Enstitüsü'nün elyazmalar fonunda 1462 numarayı korumakta olan Ebû Hafs Neseфі'nin “*Matla'un-Nucum ve Mecma'ul-Ulüm*” adlı kâmusu eseri ise ayrı bir öneme sahiptir.¹³²³

3) Seyitmuhtar Akilov, “*Ebû'l-Mu'in en-Neseфі ve onun Mâtürîdî kelâmına katkısı (“Tebşiratu'l-Edille” eseri bağlamında)*”¹³²⁴ adını taşıyan doktora tezini 2005 senesinde savunmuş durumda. Seyitmuhtar Akilov, tezinin konusu çerçevesinde bir dizi makaleyi de neşretmeye hazırlanmaktadır. Günümüzde bu eserin monografik versiyonunu neşre hazırlanmaktadır. Bununla birlikte bu şahıs, Taşkent İslâm Üniversitesi'nde kelâm dalında dersler vermektedir.

4) Zafer Necmettinov, “*Ebû Zeyd ed-Debusî mirasının Mâverâünnehîr'de Fıkah Biliminin Gelişmesindeki Yeri*” adlı doktora tezini 2007 senesinde savunmuştur.¹³²⁵

Насафкнинг «Китоб ал-қанд фи ма'рифат 'уламо' Самарқанд» асари асосида: тарих фанлари номзодлик диссертацияси автореферати. Т.: Тошкент ислом университети, 2003. 26 б.

1322 ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди: №№ 7124, 4789, 11922, 3150, 3231, 3164, 5265.

1323 Асарнинг умумий тавсифи тўғрисида қаранг: Булгаков П.Г. Неизвестный энциклопедический труд XII века // Общественные науки в Узбекистане 1976. № 11, стр. 57-61; Шу қўлёзма ҳақида Ўз Таг муҳбири А. Баранов “Ўзбекистон маданияти” газетасининг 1976 йил 3 декбар сонида хабар ҳам берган; Булгаков П. Г. Формуляры некоторых документов по частному праву из энциклопедии ан-Насафи//Материалы по истории науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент. Фан. 1991. с. 67-79; Шунингдек ЎзР ФА Шарқшунослик институти илмий ходими Муҳаммадинов С. «Матла ан-нужум мажмаъ ал-'улум» асарининг таркибий тузилмаси// Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. Тошкент 2004. Б. 11-12.; Муҳаммадинов С. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Матла' ан-нужум» асаридаги фикҳ ва ҳадисга оид мавзулар// Имом ал-Бухорий сабоқлари № 4 2005. Б. 190-191 каби мақолаларда маълумот берган.

1324 Оқилов С. Абул Муъин ан-Насафий ва унинг мотуридия таълимоти ривожига қўшган хиссаси (“Табсират ал-адила” асари асосида): тарих фанлари номзодлик диссертацияси автореферати. Т.: Тошкент ислом университети, 2005. 28 б.

1325 Нажимддинов Зафар. “Абу Зайд ад-Дабусий меросининг Мовароуннаҳрда фикҳ илми ривожига тутган ўрни”: Тар. ф. ном. дис. Т.: Тошкент ислом университети, 2007. 26 б.

5) Abdureşit Abdullayev, “*Ebû Leys es-Semerkandî'nin Mâverâünnehir Tefsirciliğindeki Yeri*” adlı doktora tezini 2007 senesinde savunmuştur.¹³²⁶

6) Devran Maksudov, “*Ebû'l-Berakât en-Neseftî'nin Tefsir İlmindeki Yeri*” adlı doktora tezini 2008 senesinde savunmuştur.¹³²⁷

7) Daniyar Muratov, “Abdullah es-Subazmunî'nin “*Keşf-el-Âsâr*” eseri hadis ilminin kaynağıdır” adlı doktora tezini 2008 senesinde savunmuştur.¹³²⁸

Bu yönde devam etmekte olan veya bitmek üzere olan bazı çalışmalarda vardır. Meselâ Nazim Mamatahunov, İyâdîler ailesinin kelâm bilimine olan katkısını incelemektedir.¹³²⁹

Yukarıda söylediğimiz gibi Taşkent İslâm Üniversitesi'nde ve Taşkent Devlet Şarkiyat Enstitüsü'nde bir dizi araştırmalar devam etmekte ve bitirme tezleri, yüksek lisans tezleri çalışmaları yapılmaktadır. Bu konular genelde Mâtürîdî kelâmına ait olup, danışmanlar da bu konuda uzman olan profesör ve öğretim üyelerinden oluşmaktadır.¹³³⁰

1326 Абдуллаев Абдурашид «Абу Лайс Самаркандийнинг Мовароуннаҳр тафсирунослигида тутган ўрни»: Тар. ф. ном. дис. Т.: Тошкент ислом университети, 2008. 28 б.

1327 Мақсудов Даврон “Абу-л-Баракот ан-Насафийнинг тафсири илмида тутган ўрни”: Тар. ф. ном. дис. Т.: Тошкент ислом университети, 2008. 26 б.

1328 Муратов Дониёр “Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг «Кашф ал-осор» асари ҳадис илмига оид манба»: Тар. ф. ном. дис. Т.: Тошкент ислом университети, 2008. 30 б.

1329 Мўминов А., Маматоҳунов Н. Икки муҳим матн // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 4 (2003), б. 192-193.; Маматоҳунов Н. Ийодийлар оиласининг калом илмига қўшган хиссаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 4 (2003), б. 190-191.

1330 Тошкент-Ислом Университетида: Сиддиқов Салоҳиддин “Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” асарида фирқа ва оқимларга қариши раддия бериш услуби”; Рухсора Рўзиева. “ Фахр ал-ислом ал-Паздавийнинг “Усул” асари XI асрга оид фикҳий манба”; Соатмурот Примов. Абу Шакур ас-Солимиийнинг “ат-Тамҳид фи баяни-т-тавҳид” асари мотуридия таълимоти бўйича муҳим манба; Абдулатиф Аллоқулов. Абу Ҳафс Умар ан-Насафийнинг ‘Ақо’ид ан-Насафий асари ва унга ёзилган шарҳлар таҳлили”.

Одил Абу Мансур ал Мотуридийнинг тафсири қилиш услуби («Та’вилотул-Қур’он» асосида).

Тошкент Давлат Шаршунослик институтида:

Лола Эргашева. “Мовароуннаҳрда ҳанафийлик мазҳаб ривож ва унда ал-Мотуридий мактабининг ўрни”.

Мохғул Аслаҳўжаева. “Мовароуннаҳр диёрида мотуридийа калом таълимотида билиш ва борлик масаласини ўрни”

Monografi ve Broşürler:

Bu alanda ilmî araştırmaların yanı sıra makale ve kitaplar da neşre hazırlanmaktadır. Şarkiyatçı âlim ve Semerkant'taki İmâm Buhârî Uluslararası Merkezi Müdürü olan Ubaydulla Uvatov son yıllarda Mâtürîdî ve Ebû'l-Mu'în en-Neseîî konusunda birkaç makale ve broşür neşretmiştir. Meselâ *İmâm el Mâtürîdî ve Akâidi*, 2000; *Ebû'l-Mu'în en-Neseîî'nin hayatı ve mirası*, 2003.¹³³¹

Özbekistan müftüsü Usmanhan Âlimov da, "*LX XI yüzyıllarda Semerkant'ta kelâm biliminin gelişmesi*"¹³³² adlı eserini 2008 senesinde yayımladı.

Şeyh Muhammed Sâdik Muhammed Yusuf bu alanda bir dizi broşür neşretti. Meselâ "Sünni Akideler", "Din Nasihattir", "İhtilaflar Hakkında" gibi eserler.

B. Babajanov, A. Muminov, A. Fon Kyugelgen tarafından yazılan "20 yüzyılda Orta Asya'da nüfuz sahibi âlimler" (2007) gibi eserler zikredilebilir.¹³³³

Tercüme Eserler:

Özbek yazarları ve tercümanları tarafından da bir dizi kitap tercüme edilerek neşredilmiştir.

Meselâ: Mirza Kenjabek Muhammad Zâhid Bursevî'nin "*Ehl-i Sünne ve'l Cemaat Akâidi*" (1998 senesinde 1 cilt, 1999 senesinde 2 cilt)¹³³⁴, Şeyh Ahmed Gümüşhânevî'nin "*Câmiü'l-Mütûn*" tercümeleri mevcuttur.

Abdulaziz Mansûr'un "Akâid Metinleri" eserinde Akâide ait olan (*el-Fıkhü'l-Ekber; Akâidu'n-Neseîî* vs.) metinler toplanmıştır. İşbu yazar birkaç sene önce "*Akâid-i Tahâvî Tercümesi*"ni hazırlamıştı. Yazar eserde esas olarak "*Şerhi Akâdeti't-Tahâvî*"den yararlanmıştı.

Ahmetcan Babamurat "Tevhid", "Asıl İslâmî Akide" adlı eserini bir akidevî eserden yararlanarak yazmıştır.

1331 Уватов У. Имом ал-Мотуридий ва унинг таълимоти. - Т.: Фан, 2000; Уватов У. Абул Муъин ан-Насафий ҳаёти ва мероси. - Т.: Маънавият, 2003

1332 Усмонхон Алимов. IX-XI асрларда Самарқандда калом илмининг ривожланиши. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" давлат илмий нашриёти "Movarounnahr" нашриёти. Тошкент 2008. 192 бет.

1333 Б. Бобононов, А. Мўминов, А. Фон Кюгельген. Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы «Дайк-Пресс» 2007.

1334 Бурсавий Мухаммад Зоҳид Кутку ибн Иброҳим. Аҳли сунна ва ал-жамоъа Ақоиди / тарж. М. Кенжабек. Т.: Шарқ, 1998. 144 б. 1 жилд 2 жилди 1999 й. (Movarounnahr нашриёти).

Şeyh Nazrullahhan İşan Garbî'nin (1908-1986) "*Kasîde-i Emâlî*" (Şerhi ve Tevhid manzumesi) eseri 2008 senesinde neşredildi.¹³³⁵ Bu eser, Ali b. Osmân el Oşî'nin "*Emâlî*" adıyla ün kazanan kasidesine yazılan bir şerhtir.¹³³⁶ Ayrıca Dost-muhammed Nasrettin tarafından "*Akâid*" risâlesi de yayımlandı.

Yukarıda adı geçen eserlerin yayımlanması sonucunda Özbek kitapseverleri az-çok bu tür bilgilerden haberdar olmuş ve olumlu yönde etkilenmiştir.

İlmî Makale ve Halka Yönelik Makaleler

Özbekistan'da yayımlanmakta olan ilmî ve halka yönelik dergi ve derleme-lerde Mâtürîdî Akâidi ve bu yöndeki makaleler neşredilmektedir. Buna "*İmâm Buhârî'nin Dersleri*" adlı dergi önyak olmaktadır. Derginin 2003 senesindeki birinci sayısında A. Muminov, Anke Fon Kyugelgen'in "X. Yüzyılın ilahiyatçıları"¹³³⁷, H. Hamidî'nin "Mâtürîdî Hikmetleri"¹³³⁸, S. Akilov'un "Tebşiratu'l-Edille Eserinin Elyazma Nüshaları"¹³³⁹ adlı makaleler yayımlandı. 2004 senesinde Türkiyeli âlim Şükrü Özen'in "Fakih - İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî" adlı makalesi Arapça'dan tercüme edilerek bu dergide yayımlandı.¹³⁴⁰

Bunlarla birlikte Ş. Siracittinova'nın "Mâtürîdî Akâidinde Vahdâniyet Konusu"¹³⁴¹ (2006), "Kelâm Bilimi Tarihi"¹³⁴² (2006), N. Mamatahunov'un

1335 Шайх Назруллохон Эшон (Гарбий). "Қасида-и амолӣ" (шарҳи ва тавҳид манзумаси). Тошкент. 2008.

1336 Несколько слов о списках произведения ошского ученого XII века Сириджд ад-дина 'Али б. 'Усман ал-Уши, хранящихся в Ташкенте// Вестник Ошского Государственного Университета. Специальный выпуск. Ислам в Центральной Азии. Материалы международной научной конференции посвященному году «Социальной мобилизации и добросовестного управления» и 10 летию теологического факультета. Ош. 2004. стр. 229-230.

1337 Мўминов А, Анке фон Кюгельген Х асп Самарканд илоҳиётчилари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 1 Тошкент. 2003. - 15-19 б.

1338 Ҳомидий Х, Мотуридий хикматлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 1. Тошкент, 2003, - 20 б.

1339 Оқилов С. "Табсирату-л-адила"нинг қўлёзма нусхалари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 1. Тошкент, 2003, - 21-22 б.

1340 Шукур Ўзан. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий фақиҳ // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 1. Тошкент, 2004, - 11-16 б; № 2. 92-97 б.

1341 Сирожиддинов Ш. Мотуридий таълимотида ваҳдоният масаласи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 3. Тошкент, 2006, - 179-182 б.

1342 Сирожиддинов Ш. Калом илми тарихидан // Имом ал-Бухорий сабоқлари. № 2. Тошкент, 2006, - 92-96 б.

Ebû Bekir el-İyâdî'nin Kelâm biliminin gelişmesindeki yeri"¹³⁴³ (2006), Muhammedyusuf Huşvaktov'un "*Kitâbü't-Tevhîd*"in neşirleri hakkında"¹³⁴⁴ (2007), A. Taşanov'un "Fahru'l-İslâm Pezdevî, Semerkand Sünnî İlahiyatının İri bir temsilcisidir"¹³⁴⁵ (2008) gibi makaleler de yer almıştır.

Taşkent İslâm Üniversitesi'nde yayımlanmakta olan "*Ahbaratname*" dergisinde de Mâtürîdî'nin ilmi mirası geniş açıdan aydınlatılmıştır. Dergide İ. Daminov'un "İmâm el-Mâtürîdî Ekolünün Büyük Temsilcisi"¹³⁴⁶ makalesinde Ebû'l-Mu'în en-Nesefî hakkındaki bilgiler verilmiştir. B. Rahimov'un "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin 'Te'vilâtü Ehl-i Sünn'e' tefsirinde zekât konusu" adlı makalesinde zekât konusu incelenmiştir¹³⁴⁷.

Yukarıda zikredilen makaleleri incelediğimizde, bütün bunların Mâtürîdî Akâidini aydınlatmaya yönelik olduğu, gün geçtikçe içeriklerinin de geliştiği görülmektedir. Bu makalelerin bazılarının Mâtürîdî Akâidinin temsilcileri hakkında yüzeysel bilgi verse de, bazıları belli bir konulara derinlemesine girdiği görülür. Bu durum Mâtürîdî Akâidinin daha araştırılmamış boyutlarının olduğuna delalet etmektedir.

Sonuç olarak, bu süreçte Hanefî mezhebinin yerel örf-âdet ve geleneklerle uğraştığını gözlemlemekteyiz. Daha sonra Mâverâünnehir'de İslâm'a dâir bazı konuların Mâtürîdî ekolünün işlediği konular arasına girdiğini görüyoruz. Ayrıca Mâtürîdî'ye kadar bu bölgede ilâhiyat konuları mevcut idi. Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin eserlerinin de bu durumun sonucu meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Mâtürîdî'nin eserleri İslâm'a has ahlâk, kanunlar, mânevî olgunluk gibi konuları işlemiştir. Eserlerinin sayısı az olmasına rağmen, zamanında büyük önem arzettiği şüphesizdir. Bu eserlerin bazıları günümüzde de araştırmacıların dikkatini çekmektedir.

Ülkemizde bu alandaki sorunların başında kaynakların ve eğitim için gerekli kitapların az olması gelmektedir. Yani İslâm Enstitüsü'nde ve dinî eğitim alanında kullanılacak eser yoktur. Hâlâ Mâtürîdî'nin iki eserinin Özbekçe versiyonu

1343 Н. Маматохунов "Абу Бакр ал-Иёдийнинг қалом илми ривождаги ўрни // Имом ал-Бухорий сабоқлари. №3. Тошкент, 2006, - 183-187 б.

1344 Мухаммадюсуф Хушвактов. "Китобу-т-тавҳид"нинг нашлари хусусида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. №2. Тошкент, 2007, - 131-133 б.

1345 А. Ташанов "Фахрулислому Паздавий Самарқанд суннийлик илоҳиётининг йирик вақли сифатида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. №1. Тошкент, 2008, - 71-72 б.

1346 Даминов И. Имом ал-Мотуридий мактабининг йирик намояндаси // ТИУ. Илмий таҳлилий ахборот. № 4. Тошкент. 2003. - 54-57 б.

1347 Б. Раҳимов. "Абу Мансур ал-Мотуридийнинг "Таъвилот аҳли ас-сунна" тафсирида закот масаласи" // ТИУ. Илмий таҳлилий ахборот. № 4. Тошкент. 2008. - 37-40 б.

yoktur. Bu yüzden yukarıda adı geçen araştırmalar ÷lkede önemli bir yere sahip olmakta ve bu alandaki merakın gittikçe büyümesine vesile olmaktadır. Bunun sonucunda Özbekistanlı öğrencilerin ve din ehlinin bu konularda bilgi edinmesine yardımcı olacaktır.

Özbekistan sınırları içerisinde faaliyet göstermekte olan “İmâm el-Buhârî” adındaki Taşkent İslâm Enstitüsü; Buhara’daki “Mîr Arab”; Taşkent’teki “Kokaldosh”; Karakalpakistan’daki “Muhammed Bîrûnî”; Nemengan’daki “Molla Kır-gız”; Harezmi’deki “Fahredden Râzî”; Endican’daki “Seyit Muhyiddin Mahdûm”; Kařkaderya’daki “Hoca Buhârî”; Taşkent’teki “Hadice-i Kübrâ” ve Buhara’daki “Joybari Kalon” adlı İslâm dinî eğitimi veren orta öğretim kurumları ve medreselerinde, ayrıca “İmâm el-Buhârî” adındaki hadis ilmi merkezlerinin müfredatlarındaki derslerde Mâtürîdî Akâidi esas alınmaktadır. Bu eğitim kurumlarının kütüphanelerindeki dinî kitapların sayısı oldukça azdır. Bu bilim kurumlarına ancak yapılan yardımlarla kitap alınabilmektedir.